

Honoraripoliitikast Eestis stalinismi perioodil¹

Eve Annuk

Käesolev artikkel käsitleb väga vähe uuritud teemat – honoraripoliitikat Eestis stalinismi perioodil, 1940.–1950. aastatel. Seetõttu ei ole artikli eesmärgiks anda teemast ammendavat käsitlust, vaid pigem avada sellealane diskussioon ja tuua käibesse ning tutvustada mõningaid teemakohaseid allikaid. Paljud honoraripoliitikaga seotud aspektid vajaksid põhjalikumat uurimist erinevate arhiiviallikate valguses, samuti oleks vaja laiemalt mõtestada nõukogude honoraripoliitika eesmäärke ja funktsioone üldises kultuuripoliitika kontekstis.

Traditsiooniliselt on nõukogude süsteemi kultuuripoliitikat stalinismiajal, aga ka hilisematel aastatel käsitletud kui ideoloogilist survet, jättes kõrvale sellega seostuvad materiaalsed aspektid, mille hulka kuulub ka honoraripoliitika (vt nt Raudsepp 2000, Hion 2002, Karjahärm, Luts 2005, Karjahärm 2006, Karjahärm, Sirk 2007, Kreegipuu 2007, Kulbok-Lattik 2008). Kultuuripoliitika käsitlemine ülevalt poolt tuleva survena tähendas inimeste kui süsteemi liikmete seisukohalt sunnitud koostööd võimuga. Selle vaatenurga järgi rakendati kultuur võimu teenistusse ja inimestel polnud selles kontekstis eriti valikuvõimalusi. Nad olid sunnitud kirjutama ametliku ideoloogiaga kooskõlas olevaid tekste, looma vastavaid kunstiteoseid, lavastama teatritükke, s.t süsteemis osalejatena olid inimesed süsteemi ohvrid, pigem süütud kannatajad kui süsteemiga kohanejad ja selles aktiivselt tegutsejad.

Sellise seisukoha domineerimine on mõneti mõistetav, sest stalinistliku ühiskonna erinevad survemehhanismid olid liiga nähtavad selleks, et nende rolli alahinnata. Ohvri roll vabastab inimesed vastutusest, sest nad polnud süüdi asjade seisus. Teisalt varjab ohvri rolli esiletoomine ära selle, et sageli inimestel siiski olid teatud valikud ja nad tegid neid rohkem või vähem teadlikult. Valikute ajendiks võisid olla ka materiaalsed stiimulid, mis soodustasid konformismi ja võimuga kaasainemist.

Ideoloogia ja kultuuripoliitika ei eksisteeri lahus materiaalistest aspektidest. Ideoloogia võib toimida ka materiaalistest aspektide kaudu, näiteks teatud boonuste kaudu, mille saamise nimel ollakse valmis ideoloogiliseks koostööks ja konformismiks. Üheks selliseks boonuseks olidki nõukogude süsteemi poolt autoritele loomingulise tegevuse eest makstavad honorarid. Honorare maksti kirjandus- ja kunstiteoste, fotode, draamateoste loomise eest, aga ka teaduslik-tehnilise kirjanduse, populaarteadusliku kirjanduse, õpikute, sõnaraamatute, tõlketööst, erinevate kogumike koostamise ja paljude teiste tööde eest. Seega oli nende inimeste

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema "Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus" (SF0030065s08) raames.

ring, kes oma töö eest võisid saada honorare, küllaltki lai, alates kirjanikest-kunstnikest kuni teadlaste, toimetajate ja kriitikuteni.

Honoraride rollile nõukogude süsteemis on viidatud ka kultuuriga seotud inimeste mälestustes. Kuigi mälestused toovad esile erinevaid aspekte seoses honoraridega, keskendudes 1960.–1980. aastatele, on ühiseks jooneks, mida rõhutatakse, honoraride suurus. Fotograaf Gustav German, kes oli ajakirja Nõukogude Naine palgaline fotograaf alates 1965. aastast, on meenutanud, et näiteks ühe Gustav Germani punaseid nelke kujutava foto eest, mis avaldati üle ajakirja esi- ja tagakaane, sai autor honorari 60 rubla ehk poole oma kuupalgast. Fotoalbumite eest maksti samuti hästi: diapositiivi eest sai honorari 15 rubla, raamatusse mahtus neid 100–150 tükki. Lisatasuna sai fotograaf Eesti ringsõitudel iga pildi eest 3 krooni komandeeringuraha. Ühe fotoalbumi honorari eest oli võimalik osta pool autot – mitte küll Volgat, aga Žiguli. Oma albumite honoraride eest ostis ta 1970. aastatel maja Tallinna äärde Veskimetsa. Võrdluseks toob German selle, et tänapäeval fotoalbumitest saadava tuluga autot osta pole võimalik. (Kivimaa 2004)

Nõukogudeaegsete reklaamfilmide autor Harry Egipt on väitnud intervjuus Eesti Ekspressile, et 1980. aastatel maksti reklaamfilmi idee autorile 200 rubla stsenaariumi eest, kusjuures kogu filmi eelarve kõikus 3000–3500 rubla piires. Hästi elati kuni 1980. aastate lõpuni, mil haihtusid kõik tellimused. (Liivrand 2008)

Vene dramaturg Aleksander Gelman on intervjuus Jaak Allikule nõukogude honoraripoliitika kokku võtnud järgmiselt: „Nõukogude aeg harjutas kultuuritegelased sellega, et me saime täielikult elada oma honoraride arvel. Praegu on see väga raske, tuleb otsida kõrvalteenistust, kuid mis parata – turumajandus on turumajandus.” (Allik 2003)

Ka välismaal töötamise eest said Nõukogude Liidu autorid suuri honorare, millest aga riik võttis suure osa endale. Nii on vene näitleja Oleg Tabakov tõdenud ühes intervjuus, et nõukogude ajal oli välismaal töötamine nagu pärisorjus, sest pool läks riigile. Näiteks osteti poole tema honorari eest, mille ta teenis esinemise eest Tšehhoslovakkias, kahele polikliinikule seadmed. (Kekelidze 2004: 10)

Kuigi honoride kohta pole tehtud eraldi uurimusi, on kunstivaldkonnaga seoses autoritade teemat põhjalikumalt käsitlenud kunstiajaloolane Jaak Kangilaski, tuues esile selle kui süsteemi eripära. Jaak Kangilaski väidab, et nõukogude süsteem lubas Kunstnike Liidu liikmele sissetulekuid põhiliselt kolmest allikast: riiklikud ostud ja tellimused, Kunstifondi ostud ja tellimused ning teoste müük rahvale Kunstifondi kaupluste kaudu. Kokkuvõtvalt leiab Kangilaski: „Kokkuvõttes kindlustas nõukogude süsteem paljudele kunstnikele suhteliselt rahuldava ja mõnedele isegi väga hea sissetuleku ja elutaseme. Siiski tuleb öelda, et kui 1960. aastate alguses võis Kunstnike Liidu liikmete keskmine sissetulek ületada enamiku tööliste sissetuleku, kolhoosnikest rääkimata, siis hiljem, kunstnike arvu kasvades ja eriti kui majanduses kriisinähtused süvenesid, hakkas kunstnike keskmine sissetulek paljude ühiskonnarühmadega võrreldes maha jääma.” (Kangilaski)

Alljärgnevas käsitlen mõningaid honoraridega seotud allikaid, nagu vastavad seadused ja ajalehtede-ajakirjade honorarieksamplarid, ning analüüsin nõukogude honoraripoliitikat konkreetse näite varal – luuletaja Ilmi Kolla kaudu.

Autorihonoraride seadused 1940.–1950. aastatel

Autoritasude suurust ja maksmise korda reguleerisid Eestis stalinismi perioodil vastavad seadused, millest esimene, „Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 12. detsembri 1944. a. määrus nr. 370 autorihonoraride kohta” võeti vastu juba 1944. aastal. (Eesti NSV... 1944) Järgmisena võeti 1948. aastal vastu „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. märtsi 1948. a. määrus nr. 210 autorihonoraride kohta kirjanduslikelt teostelt” (Eesti NSV... 1948). 1952. aastal võeti vastu „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. augusti 1952. a. määrus nr. 653 autorihonoraride kohta kirjanduslikelt teostelt” (Eesti NSV... 1952).

Nende seaduste eeskujuks olid tõenäoliselt Nõukogude Liidu vastavad seadusandlikud aktid. Seadused koosnesid tekstilisest osast ja tabelist, kus on ära toodud konkreetseid honoraride määrad vastavalt teksti tüübile. 1944. aasta seadus avaldati ainult eestikeelsena, 1948. aastast lisandus seaduse eestikeelsele tekstile paralleelses veerus ka venekeelne tekst.

Autorihonoraride seadused reguleerisid autorihonoraride suurust sõltuvalt teksti liigist, s.t võeti arvesse nii teksti žanrulist kuuluvust (kas tegemist oli ilukirjandusliku proosa või luulega, laulutekstiga, õpikuga, teaduskirjandusega, populaarteadusliku kirjandusega, kogumike koostamisega, tõlkega jne) kui ka selle eeldatavat „headust”, s.t vastavust ideoloogilistele nõuetele. Näiteks oli juba 1944. aasta seaduses eraldi kõrgem honorar ette nähtud „erilise kunstilise kirjandusliku väärtusega” luuletuse eest.

Seadustega määratleti honoraride alam- ja ülemmäära normid (mis erinesid kuni kaks korda) rublades autoripooena (40 000 tähemärki) eest või, luuletuste puhul, värsirea eest ning vastavalt kategooriale. Viimane sõltus teose ideelis-kunstilisest väärtusest, mida kirjanike direktoreid kohustati arvestama. Eriti ilmekalt väljendab seda seisukohta 1948. aasta seadus: „ENSV Ministrite Nõukogu määrab: 1. Maksta ilukirjanduslikelt teostelt autorihonorari sõltuvalt kategooriast, millesse need teosed oma ideelis-kunstilise väärtuse kohaselt kuuluvad. Kõrgemasse kategooriasse arvata üksnes väljapaistvad teosed, esimesse kategooriasse – head teosed, mis vastavad kõrgetele ideelis-kunstilistele nõuetele, ja teise kategooriasse – rahuldavad teosed.” Samuti rõhutati, et autorihonorari määramisel tuleb „rangelt kinni pidada diferentseeritud tasu maksmise põhimõttest ja eeltähendatud kategooriate jaoks ettenähtud tasunormidest”. (Eesti NSV... 1948: 321–322) Ülejäänud kirjanduse liikide puhul tuli autorihonorar määrata „iga üksiku teose eest vastava liigi jaoks ettenähtud honorari alam- ja ülemmäärade piirides, arvestades teose väärtust” (Eesti NSV... 1948: 322).

Honorarinormid sõltusid sellest, kas tegemist oli esmatrükiga või kordustrukiga, kusjuures kordustrukina mõisteti ka teose väljaandmist tariifis märgitud tiraažinormide ületamisega. Kordustrukide puhul olid honorarid 60% honorarinormist ja vähem, sõltuvalt sellest, mitmenda trükiga oli tegu.

Määratleti tiraaži ülemmäärad, mis sõltusid teose žanrilisest kuuluvusest: näiteks ilukirjandusliku proosa puhul oli ülemmääraks 7000 eksemplari, samas kui ilukirjanduslik proosa massväljaandes vene keeles võis olla tiraažiga kuni 75 tuhat eksemplari. Ilukirjandusliku proosa autoripooena eest maksti 1500–4000 rubla sõltuvalt kategooriast – II, I või kõrgem kategooria.

Luuletuste puhul tehti vahet tavaluuletuste ja nn eriliselt kõrge kunstilise tasemega luuletuste vahel: kui esimeste eest oli honorar 7–15 rubla värsirea eest, siis teiste eest maksti 20 rubla värsirea eest. 1944. ja 1948. aasta seadustes oli sellise „erilise kirjandusliku väärtusega” kuni 30-realise luuletuse eest ette nähtud tervikhonorar kuni 2000 rubla. Laulutekstide eest maksti samuti tervikhonorari kuni 2000 rubla ühe teksti eest.

Lastekirjanduse eest maksti honorari 1000–4000 rubla autoripooena eest, kusjuures maksimaalne honorar oli ette nähtud, nagu proosa ja luule puhulgi, eriti silmapaistvate teoste eest.

Kõige paremini oligi tasustatud kirjanduse valdkond, sest nii luule, proosa kui lastekirjanduse eest maksti kõige kõrgemat honorari, võrreldes kõigi muude tekstidega. Kirjanduse ja kirjadusteaduse olulisust ideoloogilise kasvatustöö vahendina näitab seegi, et kirjandusteaduslike teoreetiliste tööde eest makstav maksimaalne honorar oli suurem kui teoreetiliste tööde eest sotsiaalmajanduslikel ja loodusteaduslikel teemadel: viimaste eest võis saada 1500–3000 rubla, ent esimeste eest kuni 4000 rubla. Lastekirjanduse eest makstavad honorarid olid sama suured kui täiskasvanutele mõeldud kirjanduse honorarid, mis näitab lastekirjanduse olulisust ideoloogilise kasvatustöö vahendina.

Väiksemat honorari – 1000–2000 rubla autoripooena eest maksti teaduslik-tehnilise ja populaarteadusliku kirjanduse eest, samuti kehakultuurilase kirjanduse ja kalendrite eest. Õppekirjanduse puhul maksti kõrgemat honorari kõrgkooliõpikute eest (1500–2500 rubla), samas kui alg- ja keskkooliõpikute eest maksti vähem, 1000–2000 rubla.

Tõlgete puhul ei sõltunud honoraride suurus mitte tõlgitavast keelest, vaid teose žanrilisest kuuluvusest, s.t kas tegemist oli luulega, proosaga, marksismi-leninismi klassikute töödega või sotsiaalmajanduslike ja filosoofiliste teostega, samuti sellest, kas tõlgiti teistest keeltest eesti keelde või vastupidi. Tõlgete eest eesti keelde maksti 500–1000 rubla autoripooena eest, eesti keelest teistesse keeltesse aga kuni 1500 rubla autoripooena eest. Eraldi kategooria moodustasid marksismi-leninismi klassikute tõlked, mille eest maksti rohkem – 1000 kuni 1500 rubla autoripooena eest, kusjuures see alajaotus esineb alles 1952. aasta määruses.

Eraldi kategooriad moodustasid veel mitmesuguste tekstikogumike koostamine (leksikonid, lugemikud, sõnaraamatud, õpikud, kirjanduslike materjalide kogumikud, määruste ja korralduste kogumikud, arhiivmaterjalide kogumikud), mille eest maksti vastavalt nende liigile 100–1500 rubla autoripooena eest. Maksimummäära rakendati leksikonide ja sõnaraamatute koostamise eest, kõige vähem tasustatud olid aga määruste kogumike, arhiivmaterjalide kogumike, kirjanduslike materjalide kogumike ja laulikute koostamine. Ka kommentaaride ja märkuste kirjutamise eest oli ette nähtud honorar 500 kuni 1200 rubla, samuti maksti autoritasusid masslaulude ja muusikaliste teoste eest 300 kuni 1000 rubla autori-pooena eest.

Määrustes ettenähtud normide järgi tasustati ka kirjastatavaid draamateoseid ja filmistsenaariume ning ajakirjanduses ilmunud igat liiki kirjandust, samuti toimetuste jaoks tehtavaid retsensioone – 25 kuni 100 rubla autoripooenalt. Honoreeriti ka kirjanduslike teoste toimetamist ehk „spetsiaalset redigeerimist”, mille eest maksti 75 kuni 400 rubla proosateksti autoripooenalt või 1 kuni 2 rubla värsirealt. Sõnapaar „spetsiaalne redigeerimine” esineb küll alles 1952. aasta seaduses ja võib ainult aimata, mida selle all täpsemalt mõeldi. 1948. aasta seaduses on juttu lihtsalt „kirjanduslike teoste toimetamisest” ja 1944. aasta seadus ei näinud üldse ette sellise tegevuse honoreerimist.

Seadusega määratud honoraride alam- ja ülempiirid jätsid toimetustele võimaluse honoraride diferentseerimiseks etteantud raamides, arvestades eelkõige tekstide ideoloogilist sobivust, aga ka kunstilist taset (nt kas tegemist oli juba tunnustatud autori loominguga või noore autori esimeste katsetustega). See, kuidas seadusi tegelikult rakendati, võis sõltuda ka konkreetsest väljaandest, näiteks võisid (ideoloogilises mõttes) olulisemates ajakirjandusväljaannetes avaldatud tekstid olla kõrgemalt honoreeritud kui teisejärgulistes väljaannetes ilmunud tekstid. Seega moodustasid seadused üldise raami ja igal üksikjuhul võis konkreetse honorari suurus sõltuda lisaks veel mitmest eelmainitud tegurist.

Autorihonoraride seadused olid küllaltki detailsed ja põhjalikud, kusjuures iga järgnev seadus oli eelmisest üksikasjalikum ja pikem, seda nii selgitavas osas kui ka tekstide klassifikatsiooni ja honorarimäärade tabeli osas. Näiteks 1948. aasta määrus on võrreldes 1944. aasta seadusega sõnastuselt täienenud, tekst on muutunud sõnaohtramaks ja ideoloogilisemaks. Honoreeritavate teoste hulka on lisatud draamateosed ja kinostenaariumid, mis on samastatud honoreerimispõhimõtelt ilukirjandusliku proosa või luulega. 1944. aasta seadusega võrreldes on lisatud võimalus saada autoritasusid kirjanduslike teoste toimetamise eest, samuti retsensioonide, toimetuste siseretsensioonide ja kogutud teoste eest. 1948. aasta seaduses on sisse toodud ka võimalus kirjandusteoste tellimiseks ja avansi maksmiseks: „Lubada kirjastustel Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Juhatuse soovitusel sõlmida autoritega kokkuleppeid ilukirjanduslike teoste loomise kohta (kirjanduslik tellimine) ja välja anda autoreile nende alusel avansse kuni 25% ulatuses lepingu summast” (Eesti NSV... 1948: 323).

Võrreldes 1944. aasta seadusega on täiendatud ka teoste nimekirja, sisse on toodud uusi kategooriaid, näiteks on lisatud honoraritariif „kuni 30-värsirealise luuletuse eest eriliselt kõrge kunstilise väärtusega”. Sellise „eriliselt kõrge kunstilise väärtusega” tervikluuletuse eest on määratud autoritasu 1500–2000 rubla (vrd tavaluuletuse iga värsirea eest oli autoritasu 7–20 rubla).

1952. aasta autoritasude seaduses on veelgi täiendatud honoreeritavate teoste nimekirja, lisatud on näiteks kalendrid, masslaulud ja muusikalised teosed. Põhiolemuselt on 1952. aasta seadus 1948. aasta seadusega sarnane, suuremat rõhku on pandud teoste kordustrükkide eest makstavate honorarimäärade täpsemale määratlemisele.

Autorihonoraride seadustest 1960. aastatel

Järgnevatel aastatel hakkasid autoritasusid käsitlevad seadused diferentseeruma, sest eraldi määrused hakkasid reguleerima eri kunstivaldkondades makstavaid autoritasusid. 1960. aastatel võeti vastu mitmeid autoritasusid reguleerivaid seadusi. 1963. aastal hakkas kehtima „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. märtsi 1963. a. määrus nr. 129 kirjandusteoste autorihonoraride kohta” (Eesti NSV... 1963). Seda määrust täiendati 1968. aastal määrusega „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 24. detsembri 1968. a. määrus nr. 429 muudatuste kohta autorihonoraride maksmise korras”. (Eesti NSV... 1968). 1965. aastal avaldati „ENSV Ministrite Nõukogu 27. aprilli 1965 määrus nr. 198 draama- ja muusikateoste autoritasu kohta” (Eesti NSV... 1965) ning 1967. aastal „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 2. augusti 1967. a. määrus nr. 312 ühiskondlik-poliitiliste kirjandusteoste autorihonorari kohta” (Eesti NSV... 1967).

1963. aasta määruses seletatakse põhjalikult lahti honoraride maksmist kordustrükkide puhul ja sõltuvalt tiraažist, samuti sõltuvalt autorite arvust ning illustratsioonide eest. Võrreldes varasemate seadustega on uueks aspektiks tingimuste määratlemine, millal honorari ei maksta (nt NSVL territooriumil ükskõik missuguses keeles ilmunud teose autorile tema teose kirjastamisel tõlketeosena, v.a teose väljaandmisel vene keeles; trükis avaldatud konverentsiettekannete eest; väitekirjade eest, mis on valminud tootmistööd katkestades, ja teoste eest, mis on loodud teaduslike tööde plaani täitmiseks tööülesannete täitmise korras, v.a õpikud). Määratletakse ka mittekoosseisulistele toimetajatele makstav honorar ja honorar muude teoste eest (nt plakati teksti ja teema retsenseerimise eest tasutakse 1,5 kuni 3,2 rubla).

Uudne on varasemaga võrreldes ka honorari saamise õiguse määratlemine: see tekib 60% ulatuses teose vastuvõetavaks tunnistamise päeval, ülejäänud osas trükiteose ilmumise päeval, „s.o. kui kaubandusvõrku on üle antud 10% teose tiraažist” (Eesti NSV... 1963: 122).

Määruse põhitekstile lisatud honorarimäärade tabelis on tekstid varasemast detailsemalt ära lahterdatud. Uute kategooriatena on sisse toodud nt ühevaatuseline näidend, rahvaloominguliste teoste töötlemine, epigramm, kirjandusteoste töötused lastele, vanasõnade, mõistatuste ja kõnekäändude kogumike koostamine, ristsõnad, viktoriinid, mõistatused, plakati teemade läbitöötamine jm.

1965. aasta määrus draama- ja muusikateoste autoritasu kohta (Eesti NSV... 1965) kehtestas autoritasu määrad draama- ja muusikateoste avaliku esitamise eest, tellitavate teoste eest ja muusikateoste kirjastamisel. Varasemad honoraride seadused kehtisid ka draamateoste kohta ja nende eest makstavad honorarimäärad vastasid ilukirjanduse eest makstavatele määradele. Määrusele on lisatud põhjalik tabel detailsete honorarimääradega, kusjuures eraldi tasustatavad on algupärased draamateosed, instseneeringud, tõlgitud draama, muusikalised draamateosed (nagu ooper, operett, ballett, kontserdikavad, tantsumuusika, tsirkusekavad); nõukogude autori algupärane mitmevaatuseline näidend eesti keeles, eraldi proosas ja värssides; sama vene keeles, sama lastele jne.

Määrusele on lisatud on väga detailne juhend määruse rakendamiseks, kus määratletakse mh autoriõigusega mittekaitsuvad teosed (nagu kindlat autorit mitteomavad teosed, sh rahvalooming; surnud autorid, kelle pärijad puudusid või kaotasid autoriõiguse seaduses ettenähtud tähtaja möödumisel; välisriikide kodanikele kuuluvad teosed, kui need avaldati esmakordselt väljaspool Nõukogude Liidu piire); autoritasu määrad teoste avaliku esitamise eest; autoritasu arvutamise ja maksmise kord teose avaliku esitamise eest; autoritele tasu väljamaksmise kord teoste avaliku esitamise eest.

Ühiskondlik-poliitiliste kirjandusteoste autorihonoraride kohta välja antud määrus „Eesti NSV Ministrite Nõukogu 2. augusti 1967. a. määrus nr. 312 ühiskondlik-poliitiliste kirjandusteoste autorihonorari kohta” kehtestas „massilise poliitilise kirjanduse autorihonorari määraks 150–300 rubla autoripooena eest” (Eesti NSV... 1967: 610). Täiendav honorar oli ette nähtud tavalisest suuremas tiraažis väljaannete eest. Kirjastustele anti ka õigus maksta „kuni 4 autoripooena suuruste paremate ühiskondlik-poliitilise sisuga brošuuride autoritele akordhonorari kuni 1600 rubla.” Samuti soovitati kirjastusel rakendada täielikumalt olemasolevat honorarimäärade diferentseerimist, „et ergutada autoreid parendama väljaantava kirjanduse kvaliteeti” (samas, 610). Määrusega anti ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklikule Kirjastuskomiteele õigus anda juhiseid ja seletusi määruse rakendamise kohta.

Ajalehtede ja ajakirjade honorarieksemplarid ja kirjastuslepingud

Reaalselt väljamakstud honoraride kohta annavad tunnistust ka eesti ajalehtedest ja ajakirjadest säilinud honorarieksemplarid, mida säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus. Need on ajalehtede-ajakirjade trükitud eksemplarid, kus kõigi ilmunud tekstide, fotode ja illustratsioonide juurde on käsitsi kirjutatud selle autorile makstava hono-

rari suurus. Lisaks honoraridele selguvad neist eksemplaridest ka ilmunud tööde tegelikud autorid, sest anonüümselt või pseudonüümide all ilmunud töödele on juurde kirjutatud tegelikud autorite nimed, kellele on honorar välja makstud.

Kuna honorarieksemplare on säilinud paljudest väljaannetest ja läbi mitme aastakümne, annavad need hea ülevaate autoritele makstud tasudest nõukogude perioodil. Säilinud on näiteks honorarieksemplarid ajalehtedest Edasi (aastatest 1944–1991), Noorte Hää (1944–1989), Rahva Hää (1944–1992), Harju Elu (1945–1991), Kodumaa (1965–1991), Nõukogude Õpetaja (1945–1995), Sirp ja Vasar (1944–1983) jt, samuti ajakirjadest Eesti Bolševik (1947–1952), Eesti Kommunist (1953–1989), Eesti Loodus (1964–1990), Keel ja Kirjandus (1964–1994), Küsimused ja Vastused (1965–1984), Looming (1947–1994), Nõukogude Naine (1952–1989) jpt. Kokku on säilinud honorarieksemplare 74 eri nimetust perioodilisi väljaandeid. Kuigi säilinud honorarieksemplarid katavad ulatuslikku perioodi, on lünk aastatest 1956–1964, kust on säilinud ainult ajaleht Edasi honorarieksemplarid. Nende materjalide allikaväärtust näitab fakt, et need on saadud toimetuste ja kirjastuste raamatupidamise dokumentidena, s.t neid on kasutatud honoraride üle arvestuse pidamiseks ja vastavate väljamaksete tegemiseks.

Autoritasudest kirjanduse valdkonnas annavad ettekujutuse ka nõukogudeaegsed kirjastuslepingud, mis leiduvad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Näiteks on Betti Alveri ja Mart Lepiku fondis säilinud luuletaja Betti Alveri kirjastuslepingud aastatest 1946–1979 (EKLA, f 315, m 97: 9) ning samuti Mart Lepiku kirjastusleping (EKLA, f 315, m 170: 13). Alveri puhul on tegemist suures osas nõukogude autorite loomingu eesti keelde tõlkimise eest saadud autoritasudega. 1940.–1950. aastatel tõlkis Betti Alver mitmeid vene nõukogude kirjanike teoseid, nii luulet kui proosat, mille eest saadud honorarid ei olnud sugugi väikesed, kuigi tegemist oli samas ka küllaltki mahukate teostega, mille tõlkimine võis olla aeganõudev. Kirjastuslepingute järgi maksti 1946. aastal M. Gorki teose „Minu ülikoolid“ tõlkimise eest honorari 800 rubla autoripoognalt (kokku oli 10 autoripoognat). 1947. aastal oli Puškini „Vaskratsaniku“ tõlkimise eest ette nähtud 12 rbl värsirealt (kokku oli 477 värsirida). 1947. aastal oli M. Gorki teose „Artamonovite ettevõte“ (mille maht oli 10,5 autoripoognat) tõlkimise eest ette nähtud 1. trüki eest 800 rbl autoripoogna kohta, 2. trüki eest 480 rbl autoripoogna kohta, mõlema trüki eest kokku seega 13440 rubla.

Kirjandusteadlase Mart Lepiku 1947. aasta kirjastusleping puudutab F. R. Faehlmanni teoste teaduslikku väljaannet. Mart Lepikule kui teose koostajale oli lepingu järgi ette nähtud 650 rubla autoripoognalt, kusjuures teoses oli 13 autoripoognat. Eraldi honoreeriti sissejuhatause, tekstikriitiliste märkuste ja kommentaaride koostamist 1600 rubla autoripoognalt (kokku 3 autoripoognat) ning 9 autoripoognase mahuga tõlkeosa koostamist – 550 rubla autoripoognalt. Kokku moodustas teose eest makstav honorar 18200 rubla, millest 25% tuli lepingu järgi välja maksta lepingu allakirjutamisel. See osa honorarist makstigi välja, ent tähtjaks teos valmis ei saanud, kuna lisaks ajapuudusele ei suutnud autor kirjutada ideoloog-

gilistele nõuetele vastavat sissejuhatust ehk „hinnata ümber” Faehlmanni kui autorit. Seetõttu kirjastus tühistas lepingu ja Mart Lepikul tuli ka avansina saadud honorar 4550 rubla tagasi maksta. (Aaver 1992: 84)

Honoraripoliitika luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) juhtumi näitel

Konkreetsena näitena honoraripoliitika kohta kasutan kirjandusvaldkonnaga seonduvat. Kirjandus oli nõukogude ühiskonnas, iseäranis stalinlikul perioodil, ideoloogilise vahendina oluline ja seetõttu kontrollis näiteks stalinlik režim eriti just kirjandust (Kulbok-Lattik 2008: 136). Teisalt avaldub nõukogude süsteemi suhtumine kirjandusse ka honoraripoliitika kaudu.

Honorariteemat kajastavad mitmete kirjanike arhiivimaterjalid, nagu kirjavahetused, kirjastuslepingud, märkmeraamatud jmt. Viiteid selle teema kohta leidub ka luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) kirjades ja teistes käsikirjalistes materjalides. Ilmi Kolla pidas 1952. aasta juulist kuni 1954. aasta juunini ülevaadet oma luuletuste eest makstavate honoraride kohta. Need märkmed on kirja pandud ühte vihikusse käsikirjalise tabeli kujul, kuhu on lühidalt märgitud info selle kohta, millisesse väljaandesse ja millal on luuletus saadetud, kas see on avaldatud või mitte ning kui palju maksti luuletuse eest honorari (EKLA, f 220, m 7: 6). Sealt selgub, et luuletuse eest ajakirjades maksti keskmiselt 200–300 rbl, ajalehtedes ilmunud luuletuste eest maksti vähem, alates 50–200 rublani. Näiteks luuletuse „Armsad õhtud” eest (Säde, aug 1952) sai luuletaja 250 rbl; luuletuse „Üle lilla nõmme” eest (Noorte Hää, aug 1953) 180 rbl; luuletuse „Ehitustarvete poes” (Pilt ja Sõna, dets 1953) eest 576 rbl; luuletuse „Ristikuväljadel” (Pärnu Kommunist, 16.07.1953) eest 67 rbl jne. Sama vihiku lõpus leidub Ilmi Kolla märke neljarealise salmi eest makstava honorari erineva suuruse kohta eri väljaannetes: Pilt ja Sõna 36 rbl, Rahva Hää 30–34 rbl, Stalinlik Noorus 29–32 rbl, Looming 44–53 rbl jne (EKLA, f 220, m 7: 6).

Märkmete põhjal jääb mulje, et ideoloogilises mõttes olulisemates väljaannetes (nagu ajakiri Looming) ilmunud luuletuste eest maksti üldjuhul suuremat honorari. Samas tuleb meele pidada, et selleks, et luuletajal üldse oleks võimalik oma loomingut avaldada, tuli kirjutada vastavalt ajastu esteetilistele nõudmistele sotsialistliku realismi laadis. Luuletused pidid kajastama nõukogude võimu saavutusi, sotsialistlikku ülesehitustööd, kolhoosielu, tööd tehastes, bolševistliku partei rolli töörahva juhtimisel kommunismi jne. Selliseid soovitusi jagasid ka ajakirjade toimetuste kirjad Ilmi Kollale (vt Annuk 2003). Selline ideoloogiline surve Ilmi Kollale kui autorile toob esile süsteemi ja üksikisiku vastuolu. Kuigi Ilmi Kolla loomenatuurile oli palju sobivam romantiline laad, isiklikest kogemustest kantud intiimne lüürika, ei olnud selliseid luuletusi stalinismi ajal võimalik avaldada ja seda teadis autor ka ise väga hästi. Oma kirjades on ta seda vastuolu kajastanud. Teisalt, püsiva sissetuleku puudumise tõttu oli tal siiski vaja kirjutada luuletusi raha teenimiseks. Ilmi Kolla kirjad 1950. aastate algusest toovadki esile ta loomingut tagamaid, põhjendades autori rahavajadusega

konformistlike, ajastu ideoloogiaga kooskõlas olevate luuletuste kirjutamist. Näiteks kirjas Lehti Metsaaltile on Ilmi Kolla väitnud: „Kirjutan nüüd iga päev. Minu töötunnid on 11–13-ni, ja 17–19-ni. Alati olen nii raudne enese vastu, et sunnin end tööle. Edeneb, pole viga. Ma ju pean kirjutama, et kord jälle võimaldada reise ja sõite. Tähendab – teen raha.” (I. Kolla L. Metsaaltile, [sept 1952], d-ta kiri. EKLA, f 220, m 1: 4)

Ajalehtede-ajakirjade honorarieksemplaride põhjal on samuti võimalik jälgida Ilmi Kollale makstud honoraride suurus. Näiteks 1952. aastal, kui Ilmi Kolla töötas lühikest aega ajalehe Sāde toimetuses kirjandusliku kaastöölisena, sai ta lisaks 790-rublalisele kuupalgale ilmunud kirjutiste eest ka honorare (I. Kolla kodustele, dat-ta kiri. EKLA, f 220, m 1: 1). 9. aprilli Sādemes ilmunud teksti „Kreeka rahva suur kotkas” eest on autoritasu makstud 60 rubla. Kirjutise „Heldur joonistab” eest, mis ilmus Sādemes 27. aprillil, on makstud honorari 350 rubla. 25. mail ilmunud loo „Helve kiirustas” eest on honorari makstud 200 rubla. Luuletuse „Teid ootavad uued rajad” eest on honorar olnud 230 rubla. Autoritasu maksti Ilmi Kollale ka tõlgete eest ja ilma autori nimeta ilmunud kirjutiste eest.

Kirjandusauhinnad olid 1950. aastatel samuti märkimisväärsed. 1950. aastal sai Ilmi Kolla ENSV Haridusministeeriumi õpilaste kirjanduslikul võistlusel nii I kui III koha, kusjuures auhindadeks oli vastavalt 1000 rbl ja 500 rbl (EKLA, f 220, m 5: 2).

Töötasudega võrreldes olid honorarid 1950. aastatel suhteliselt suured. Näiteks 1950. aastal oli tööstustöölise keskmine brutokuusissetulek 714 rubla, kultuuri- ja haridustöötajatel 691 rubla. 1955. aastal olid need summad vastavalt 819 rubla ja 688 rubla (Mertelsmann 2006: 150). Kolhoosnike tasud olid väiksemad, näiteks 1952. aastal oli keskmine normipäevatasu 1 kg vilja, 0,7 kg kartuleid ja 1,14 rubla, kuigi kolhoositi võis see palju erineda (Mertelsmann 2007: 473). Ka Ilmi Kolla ema saadetud kirjad valgustavad tollaseid rahalisi sissetulekuid kolhoosis. 1955. aastal sai Ilmi Kolla ema kuus 1 rbl 20 kop ja 100 g vilja päevas ning see madal tasu ei soodustanud töötegemist: „Inimesed ei taha üldse tööd teha, sest et selle eest midagi ei saa” (A. Kolla kiri M. Kutsarile 5. III 1955. EKLA, f 220, m 11: 2).

Seega võis Ilmi Kolla neljarealise stroofi eest saada sama palju raha, kui ta ema kuuajalise töö eest kolhoosis, kus sageli ei makstud sedagi nappi palka õigeaegselt välja. Honorarid tagasid Ilmi Kollale, kes ei käinud tööl ja kel puudus seega regulaarne sissetulek palga näol, äraelamise ja võimaldasid tal toetada ka vanemaid, kes said tänu tütre honoraridele maksta ära nii riigilaenu kui ka põllumajandusmaksu. Honoraride olulist rolli pere rahalisele seisule näitavad Ilmi Kolla ema kirjad tütrele, kus ema palub otsesõnu saata raha: „Meie ei ole raha veel kusagilt saanud. Palk ikka kolhoosist saamata. Lisaks sellele käivad veel riigilaenu nõudjad. Nii et Sina oledki praegust ainukene lootus.” (A. Kolla kiri I. Kollale 1. V 1952) Ka paar aastat hiljem pole perekonna rahaline seis parem: „Kirjutan sulle oma muredest. Esimesel nov. on põllumajandusmaksu tähtpäev ja mul ei ole raha. Ei ole ka ette näha, et teda saada. Ilmi, kullake, saada mulle 100 rubla. Maksta on küll 125 rubla, aga ehk saan ülejäänud siiski kuidagi omalt poolt kokku. Ära pahanda, kuid püüa siiski aidata. See oleks ka

siis viimane sel aastal. Ehk on järgmisel aastal parem õnn ja paremad maksuvõimalused.” (A. Kolla kiri I. Kollale 24. X 1954. EKLA, f 220, m 2: 10) Sel ajal oli Ilmi Kolla juba tõsiselt haige ja veetis oma elu viimaseid kuid Tallinnas Kivimäe tuberkuloosihaiglas, kus ta 18. detsembril suri. Siiski on ta püüdnud vanemaid rahaliselt aidata ka veel haiglas olles, saates oma kirjas koju raha (I. Kolla kiri A. Kollale 27. X 1954. EKLA, f 220, m 1: 1).

Stalinismiaegne, laiemalt aga kogu nõukogude süsteemile omane honoraripoliitika tähendaski küllalt kõrgeid honorare, mis võimaldasid äraelamist ka ilma muu sissetulekuta, nagu näitab Ilmi Kolla juhtum. Honoraripoliitika toimus seega positiivse boonusena, sest kui honorarid oluksid sama väikesed kui näiteks töötasu kolhoosis, poleks tõenäoliselt leidunud nii suurel hulgal ideoloogiliselt õiges suunas kirjutajaid.

Kokkuvõte

Nõukogude süsteemi kultuuripoliitika lahutamatuks osaks oli honoraripoliitika, mida on väga vähe uuritud, kuigi selle valdkonna kohta on olemas kõnekaid allikmaterjale, nagu seadused, ajalehtede-ajakirjade honorarieksamplarid või kirjastuslepingud.

Honoraripoliitikat reguleerisidki vastavad seadused, millest esimene hakkas kehtima juba 1944. aastal. Seda seadust täiendati 1948. ja 1952. aastal, kuid oma põhiolemuselt jäid seadused sarnaseks. Need seadused keskendusid trükisõnaga seotud honoraridele ja nendega kehtestati honoraride määrad vastavalt teoste nn kunstilisele väärtusele ehk ideoloogilisele tasemele. Võeti arvesse nii teksti žanrilist kuuluvust kui selle „headust”, s.t vastavust ideoloogilistele nõuetele. Honoreeritavad teosed olid väga detailselt klassifitseeritud, sest lisaks ilukirjandusele hõlmasid seadused kõikvõimalike tekstide liike, kaasa arvatud draamateosed ja kinostsenariumid. Seadusi täiendati pidevalt ja näiteks 1960. aastatel võeti vastu täiendatud seadusi ning lisaks veel eraldi määrused draama- ja muusikateoste avaliku esitamise ning ühiskondlik-poliitiliste kirjandusteoste autoritasude kohta. Tervikuna kumab seadustest läbi rõhuasetus honorarimäärade diferentseerimisel, et ergutada selle kaudu autoreid looma nõuetele vastavaid teoseid.

Ajalehtede-ajakirjade honorarieksamplarid ja kirjastuslepingud näitavad samuti autoritele makstud honoraride suurust. Konkreetsete üksikjuhtumite analüüs, nagu luuletaja Ilmi Kolla käsikirjalistel materjalidel põhinev, võimaldab vaadelda honoraripoliitika rolli üksikisiku valikute tagamaana.

Võib väita, et stalinismi perioodil olid autoritasud suhteliselt suured võrreldes üldise elatustasemega. Aga ka hilisematel perioodidel olid autoritasud motiveerivalt kõrged, sest proportsioonid üldise elatustaseme ja honoraride vahel olid paika pandud juba autorihonoraride seadustega, jäädes sellistena üldjoontes püsima.

Honoraride teema vajaks siiski edasist põhjalikumat uurimist. Tähelepanu tuleks pöörata nii honorare käsitlevatele seadustele kui ka konkreetsete juhtumite uurimisele, nagu kirjanike

või kunstnike poolt teenitud honorarid ning välismaal teenitud honorarid. Samuti tuleks analüüsida honoraripoliitika seost kultuuripoliitikaga laiemalt nii stalinismi perioodil kui ka hiljem.

Honoraripoliitika toob esile nõukogude süsteemi varjatud tahke, sest vaidlustab tavapärasest ettekujutust kultuuripoliitikast kui ülalt tulevast survest, millega inimesed pidid kohanema. Honoraripoliitika näitel on selge, et ideoloogia ja kultuuripoliitika ei eksisteeri lahus materiaalistest aspektidest. Ideoloogia võib toimida ka materiaalsete boonuste kaudu, mille nimel ollakse valmis ideoloogiliseks koostööks ja konformismiks. Honoraripoliitikat võibki käsitleda kui materiaalselt stiimulit, mis ergutas autoreid kirjutama konformistlikke tekste, sest honorarid olid suured juba alates stalinismi perioodist. Võib isegi öelda, et ideoloogiline konformism maksti Nõukogude Liidus lihtsalt kinni.

Kirjandus

Aaver, Eeva 1992. Mart Lepik tekstikriitikuna. Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 78–89.

Allik, Jaak 2003. Riigis Venemaa on tegelikult mitu riiki. Mihhail Švõdkoi ja Aleksander Gelman tänasest vene kultuurist ja teatrist. Sirp, 11.07.

Annuk, Eve 2003. Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 838–848.

Hion, Liis 2002. Eesti teater stalinismi ajal. Uurimisega seotud allikakriitilised probleemid. – Kohandamise märgid. Koost ja toim Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 87–98.

Kangilaski, Jaak. Nõukogude okupatsiooni aegne kunstielu korraldus. http://www.okupatsioon.ee/1940/noukogude_okupatsiooni_aegne_kun.html. (22.09.2010)

Karjahärm, Toomas, Helle-Mai Luts 2005. Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Tallinn: Argo.

Karjahärm, Toomas. 2006. Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia, lk 142–177.

Karjahärm, Toomas, Väino Sirk. 2007. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo.

Kekelidze, Eteri 2004. Vastab Oleg Tabakov. – Teater. Muusika. Kino, nr 4, lk 5–13.

Kivimaa, Evelin 2004. Nõukogude Naiste mees. – Eesti Naine, nr 5, lk 55–56.

Kreegipuu, Tiit 2007. Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidus ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 352–388.

Kulbok-Lattik, Egge 2008. Eesti kultuuripoliitika ajaloolisest periodiseerimisest. – Acta Historica Tallinnensia, 12, lk 120–144.

Kuuli, Olaf 2002. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: AS Ühiselu.

Livrand, Harry 2008. Harry Egipt: kenade inimeste kasutamine reklaamis on kõige vähem minu leiutis. Eesti Ekspress, 5. nov.

Mertelsmann, Olaf 2006. Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Mertelsmann, Olaf 2007. Turumajanduselt käsumajandusele. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidus ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 419–494.

Raudsepp, Anu 2000. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Toim M. Laak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 136–148.

Käsikirjalised allikad

EKLA = Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 220 – Ilmi Kolla materjalid; f 315 – Betti Alveri ja Mart Lepiku materjalid.

Alver, Betti, kirjastuslepingud, 1945–1979. – EKLA, f 315, m 97: 9.

ENSV Haridusministeerium, üks kiri Ilmi Kollale, 18. VII 1950. – EKLA, f 220, m 5: 2.

Kolla, Anne ja Mati, kaksteist kirja Ilmi Kollale. – EKLA, f 220, m 2: 10.

Kolla, Anne, kuus kirja Maali Kutsarile, 1951–1960. – EKLA, f 220, m 11: 2.

Kolla, Ilmi, kakskümmend üheksa kirja Anne ja Mati Kollale, 22. XI 1951. – 06. XII 1954 – EKLA, f 220, m 1: 1.

Kolla, Ilmi, märkmeid luuletuste valmimise ja trükis avaldamise kohta. – EKLA, f 220, m 7: 6.

Kolla, Ilmi, üheksateist kirja Lehti Metsaaltile, 06. IX 1952 – 01. XII 1954. – EKLA, f 220, m 1: 4.

RK „Teaduslik Kirjandus”, seitse kirja Mart Lepikule, 09. VI 1947 – 01. X 1949. – EKLA, f 315, m 170: 13.

Trüki allikad

Honorarieeksemplaride kogu Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus.

Eesti NSV... 1944 = Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 12. detsembri 1944. a. määrus nr. 370 autorihonoraride kohta. – Eesti NSV Teataja 1944, nr. 15, art. 188, lk 176–178.

Eesti NSV... 1948 = Eesti NSV Ministrite Nõukogu 11. märtsi 1948. a. määrus nr. 210 autorihonoraride kohta kirjanduslikelt teostelt. – Eesti NSV Teataja 1948, nr. 15, art. 88, 8. mail, lk 321–326.

Eesti NSV... 1952 = Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. augusti 1952. a. määrus nr. 653 autorihonoraride kohta kirjanduslikelt teostelt. – Eesti NSV Teataja 1952, nr. 10, art. 92, 20. okt., lk 191–194.

Eesti NSV... 1963 = Eesti NSV Ministrite Nõukogu 12. märtsi 1963. a. määrus nr. 129 kirjandusteoste autorihonoraride kohta. – ENSV Ministrite Nõukogu määruste ja korralduste kogu 1963, nr. 9, art. 35, 15. märts, lk 117–127.

Eesti NSV... 1965 = ENSV Ministrite Nõukogu 27. aprilli 1965 määrus nr. 198 draama- ja muusikateoste autoritasu kohta. – ENSV Ministrite Nõukogu määruste ja korralduste kogu 1965, nr. 18, art. 73, 15. mai, lk 385–411.

Eesti NSV... 1967 = Eesti NSV Ministrite Nõukogu 2. augusti 1967. a. määrus nr. 312 ühiskondlik-poliitiliste kirjandusteoste autorihonorari kohta. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1967, nr. 35, art. 282, 15. august, lk 610.

Eesti NSV... 1968 = Eesti NSV Ministrite Nõukogu 24. detsembri 1968. a. määrus nr. 429 muudatuste kohta autorihonoraride maksmise korras. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1969, nr. 3, art. 49, 17. jaanuar, lk 46–50.

Eve Annuk, PhD, on Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi vanemteadur ning nais- ja meesuuringute ajakirja Ariadne Lõng peatometaja. Kontakt: eve@kirmus.ee